

Əlyazması hüququnda

RZAYEVA SOLMAZ İSAQ qızı

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ONKOLOJİ
XƏSTƏLİKLƏRİN YAYILMASINA
EKOCOĞRAFI MÜHİTİN TƏSİRİ**

İxtisas – 5401.01 – İqtisadi coğrafiya

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: c.ü.e.d., baş elmi işçi **Z.N.Eminov**
tibb. ü. e.d., professor **F.Ə.Mərdanlı**

Rəsmi opponətlər: c.ü.e.d, professor **Z.S.Məmmədov**
tibb.ü.f.d. **H.Q.Vəliyeva**

Aparıcı müəssisə: BDU, **Coğrafiya fakültəsi** “Azərbaycan
coğrafiyası və coğrafiyanın tədrisi
metodikası” kafedrası

Müdafiə 25 noyabr 2016-cı ildə, saat 14⁰⁰-da AMEA akad.
H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən
D01.091 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

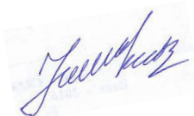
Ünvan: Az 1143, Bakı H.Cavid pros. 115, Akademiyanın əsas
binası, 8-ci mərtəbə, akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya
İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Möhürlə təsdiq olunmuş rəyləri iki nüsxədə bu ünvana göndərməyiniz
xahiş olunur: Az 11 43, Bakı H.Cavid pros. 115, Akademiyanın əsas
binası, 8-ci mərtəbə, Coğrafiya İnstitutu.

Avtoreferat 24 oktyabr 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D01.091 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, coğrafiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

Həsənov M. S.

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişafının təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, orta ömür müddətinin uzadılması və sağlamlığının qorunmasıdır. Bunun üçün ölkədə tibb elminin inkişafı, səhiyyə obyektlərinin səmərəli ərazi təşkili və əhalinin sağlamlığı sahəsində aparılan tədqiqatların genişləndirilməsidir. Bu zaman ətraf mühitlə əlaqədar yaranan xəstəliklərin tədqiqı, o cümlədən onkoloji xəstəliklərin yayılmasına ekocoğrafi mühitin təsirinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirir.

XX əsrin ikinci yarısından sonra əhalinin sayının artması, təsərrüfatın inkişafı, təbii ehtiyatlara tələbatın artması ilə əlaqədar dünyanın əksər regionlarında ekoloji vəziyyətin gərginləşməsi müşahidə edilir. Cəmiyyətin ətraf mühitə təsiri özünü istixana effektinin güclənməsində, ozon qatının parçalanmasında, atmosferin, torpaq örtüyünün, biosferin, hidrosferin çirklənməsində, meşələrin məhv edilməsində, biomüxtəlifliyin azalmasında özünü göstərir. Baş verən mənfi proseslər məskunlaşma zonalarında, əsasən iri sənaye rayonlarında və aqlomerasiyalarda insanların sağlamlığına mənfi təsir göstərən müxtəlif xəstəliklərin yayılmasına səbəb olur.

İnsanların yaşayış mühitinin çirklənməsi intensiv mənimsənilmiş rayonlarda, ətraf mühiti normadan artıq çirkləndirən sənaye obyektlərinin yüksək dərəcədə cəmləndiyi mərkəzlərdə böhran həddinə çatmışdır. Bir çox hasilat rayonlarında da ekoloji vəziyyət gənginləşir. Bunlar insanların sağlamlığına ciddi təsir göstərir, bir çox xəstəliklərə tutulanların sayı artır. Müasir dövrdə cəmiyyəti narahat edən problemlərdən biri də onkoloji xəstəliklərin sürətlə yayılması, bu xəstəliyə tutulanların orta yaş səviyyəsinin azalmasıdır.

Problemin həlli üçün ətraf mühitin ekoloji tarazlığının qorunması, texnoloji avadanlıqların yenidən qurulması ilə yanaşı, əhalinin sağlamlığının qorunması üçün də tədbirlər görülməsi, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması da vacibdir. Hazırda onkoloji xəstəliklərin yaranma səbəblərinin və problemin həlli yollarının araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Onkoloji xəstəliklərin müxtəlif növlərinin artması insanları çox narahat edir. Ətraf mühitin çirklənməsi, geni dəyişdirilmiş qidalar, radiasiya və başqa səbəblər bilavasitə onkoloji xəstəliklərin yaranmasına

səbəb olur. Müasir dövrdə ölkədə onkoloji xəstəliklərə tutulan insanların sayının çoxalması və gələcəkdə baş verəcək dəyişikliklərin tədqiqi bu sahədə problemlərin həlli yollarının müəyyən edilməsi tədqiqatın aparılmasını tələb edən amillərdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın **tədqiqat obyektı** Azərbaycanın regionlarında əhali arasında onkoloji xəstəliklərin yayılması və ekocoğrafi şəraitin müasir vəziyyəti arasında əlaqədir.

İşin **predmetini** isə onkoloji xəstəliklərin yayılmasının ekocoğrafi aspektləri, bu sahədə mövcud olan problemlər və onların həlli yollarının öyrənilməsi təşkil edir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. XX əsrin ikinci yarısından sonra ekoloji mühitin gərginləşməsi digər xəstəliklərlə yanaşı, onkoloji xəstəliklər də geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Əhalinin sağlamlığının qorunması, bu sahədə problemlərin həll edilməsi ilə əlaqədar olaraq elmi-tədqiqat işləri genişlənmişdir. Bu sahədə tədqiqatlar ABŞ, Rusiya Federasiyası, Qərbi Avropa ölkələrində aparılmışdır, hazırda da davam etdirilir.

Əhalinin sağlamlığının qorunması, orta ömür müddətinin artırılması və müxtəlif xəstəliklərdən qorunması sahəsində Azərbaycan Milli Onkologiya Mərkəzi, Tibb Universiteti və digər səhiyyə İnstitutlarında tədqiqatlar aparılır. Bununla bərabər ölkədə xəstəliklərin yayılması arealları, onlara təbii-coğrafi və ekoloji şəraitin təsirinin öyrənilməsi də vacib vəzifə kimi qarşıda durur.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın **məqsədi** respublika ərazisində ekocoğrafi mühitin onkoloji xəstəliklərin yayılmasına təsirinin öyrənilməsidir.

Bu məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

✓ Əhalinin sayının artması, təsərrüfat sahələrinin inkişafı prosesində onların iri şəhərlərdə cəmlənməsi nəticəsində kiçik ərazilərdə ekoloji mühitin gərginləşməsinin qarşısının alınması;

✓ Atmosferin çirklənməsi mənbələrinin, onların ekoloji mühitə vurduğu ziyanın müəyyən edilməsi, yaranmış ekoloji vəziyyətin insanlarda onkoloji xəstəliklərin yaranmasına təsirinin qiymətləndirilməsi;

✓ Torpaq və bitki örtüyünün ekoloji, tibbi-geokimyəvi cəhətdən öyrənilməsi, onların onkoloji xəstəliklərin yayılmasına təsirinin müəyyən edilməsi;

✓ Hidroqrafik şəbəkənin çirklənməsi mənbələrinin və qida maddələrinin keyfiyyətinin onkoloji xəstəliklərin yayılmasında rolunun öyrənilməsi;

✓ Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində ölkədə onkoloji xəstəliklərin yayılmasının regional-coğrafi fərqlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat işinin elmi yeniliklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Azərbaycan Respublikasında regionlar üzrə onkoloji xəstəliklərin yayılmasının ekocoğrafi şəraiti müəyyən edilmişdir;

- Əhalinin müxtəlif qrupları arasında onkoloji xəstəliklərin yayılması, onun tibbi-coğrafi əsasları öyrənilmişdir;

- Ekocoğrafi mühitin gənginliyinin dəyişməsindən asılı olaraq onkoloji xəstəliklərin yayılmasının regional fərqləri müəyyən edilmiş, onun əsasında xəritə-sxemlər tərtib edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və məlumat mənbələri. Tədqiqat prosesində onkoloji xəstəliklərin öyrənilməsi istiqamətində müvafiq elmi-tədqiqat işləri aparan təşkilatların fond materialları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) hazırladığı “Səhiyyə və sosial xidmət”, “Azərbaycanın əhalisi” və “Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri” illik statistik məcmuələri, siyahıyaalınma materialları əsas mənbə rolunu oynamışdır.

Dissertasiyada Səhiyyə Nazirliyinin, dövrü mətbuatın, Milli Onkologiya Mərkəzinin məlumatlarından, müəllifin uzun illər ərzində onkoloji xəstəliklərin öyrənilməsi sahəsində apardığı tədqiqatların nəticələrindən istifadə edilmişdir. Eyni zamanda coğrafiya və tibb sahələrində əldə olunan nailiyyətlər, əhalinin sağlamlığı üçün dövlətin qəbul etdiyi qanunlar, qərarlar informasiya mənbəyi rolunu oynamışdır.

Tədqiqatın nəzəri əsasları və metodları. Dissertasiya işində coğrafiyaçıların, onkoloqların, tibbi coğrafiya, ekologiya sahəsində Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin əsərlərində irəli sürülmüş elmi-metodiki müddəalardan istifadə olunmuşdur. “Ətraf mühit - sosial iqtisadi inkişaf - əhalinin sağlamlığı”, “əhali - sosial həyat şəraiti - məşğulluq - xərcəng xəstəliyinin göstəriciləri” tədqiqatın əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın yerinə yetirilməsi prosesində tarixi, müqaisə, statistika, kartoqrafik metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiə olunan müddəalar:

➤ Azərbaycan Respublikasında ekocoğrafi mühitin onkoloji xəstəliklərin yayılmasına təsiri baxımından qiymətləndirilməsi;

➤ Ekocoğrafi şəraitdən asılı olaraq onkoloji xəstəliklərin yayılmasının müqayisəsi, şəhər və kənd əhalisi arasında fərqli xüsusiyyətlərin səbəbləri və onların aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsi;

➤ Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarında onkoloji xəstəliklərin yayılması xüsusiyyətləri, regionlarda ekocoğrafi şəraitin onkoloji xəstələrin sayına təsiri;

Tədqiqatın nəticələrinin aprobeasiyası. Onkolji xəstəliklərin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatların nəticələri aşağıdakı konfranslarda dinlənilmişdir:

➤ Akademik H.Ə.Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi konfrans. Bakı, 2007;

➤ “Akademik H.Ə.Əliyev və Azərbaycanda ekologiya elmi” mövzusunda elmi-praktik konfrans. Bakı, 2007;

➤ Professor M.A.Müseibovun anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi-praktik konfrans. Bakı, 2012;

➤ “Fiziki coğrafiya” kafedrasının 70 və “Hidrometeorologiya” kafedrasının 40 illik yubileyinə həsr olunmuş Elmi konfrans. Bakı, 2013;

➤ AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun 70 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konfrans. Bakı, 2015;

➤ “Müasir global dəyişmələrə geo və təbii-təsərrüfat sistemlərinin adaptasiyası problemləri”. Bakı, 2015.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat prosesində alınan elmi nəticələr ətraf mühitin qiymətləndirilməsində, ərazilərin sanitar-gigiyenik vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində tədbirlər həyata keçirilməsində istifadə oluna bilər. Aparılan təhlillər onkoloji xəstəlikləri törədən səbəblərin müəyyən edilməsində, tibbi müəssisələrdə, xüsusilə Milli Onkologiya Mərkəzində, ali təhsil müəssisələrində tədris prosesində əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyanın həcmi və quruluşu. Dissertasiya Giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş 151 ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqatların əyaniliyini artırmaq üçün 2 cədvəl, 25 diaqram, 3 xəritə-sxem, 1 şəkil verilmişdir. Dissertasiya 160 komputer səhifəsi həcmindədir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **birinci fəsl**i “**Tibbi-coğrafi tədqiqatların aparılmasının nəzəri və metodoloji əsasların**”na həsr edilmişdir. Tibbi coğrafiya xəstəliklərin coğrafi yayılmasını, bu yayılmanın səbəblərini və coğrafi mühitin əhalinin sağlamlığına təsirini öyrənir. Tibbi coğrafiya tibb elminin epidemiologiya, mikrobiologiya, gigiyena, patologiya sahələri, fiziki coğrafiyanın landşaftşünaslıq, iqlimşünaslıq, torpaq coğrafiyası, iqtisadi coğrafiyanın sosial coğrafiya və əhali coğrafiyası sahələri ilə sıx əlaqəlidir.

İnsanlar yaşadığı coğrafi mühitin təsirinə məruz qalır, qəbul etdikləri qidalar vasitəsilə müxtəlif kimyəvi maddələr alır. Onların bəzilərinin fizioloji normadan çox və ya az olması müxtəlif xəstəliklərə səbəb olur, əksər hallarda orqanların normal fəaliyyəti pozulur. Ona görə torpaq, bitkilər və ya havada olan müxtəlif maddələrin insan orqanizminə təsirinin öyrənilməsi vacibdir.

Tibbi coğrafiya üzrə elmi tədqiqatlar XVIII əsrdə meydana gəlmişdir. XX əsrin ortalarında rus alimləri A.P.Avçin, Q.M.Danişevski, A.V.Çaklin, E.N.Pavlovskinin, M.A.Novinski, P.Erlix, H.H.Petrov, L.A.Zilber, A.A.Şoşin, A.Q.Voronov, V.E.Şarobaro, T.Q.Stepina, V.A.Vaqanov, L.A.Udoçkina, A.Y.Polyakov, K.P.Tetrüniçeva, T.L.Giruz və başqaları tibbi coğrafiya sahəsində tədqiqatlar aparmışlar. Onlar iqlim-coğrafi şəraitlə əlaqədar şiş (başlıca olaraq xərçəng), ürək-damar xəstəliklərinin yayılması sahəsində tədqiqatlar aparmışlar.

Xəstəliklərin yayılması xüsusiyyətlərini və onlara məruz qalan insanların sağlamlığının təbii və sosial amillərinin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xəstəliklərin coğrafi yayılması insanların yaşayış mühitinin formalaşmasında həlledici rola malik olan təbii komponentlərin - iqlim, su, torpağın tərkibindən və müvafiq olaraq qida məhsullarında bəzi kimyəvi elementlərin olub-olmamasından asılıdır. Sosial amillər olan maddi yaşayış şəraiti, əhalinin mədəni - təhsil səviyyəsi, ənənəvi qidalanma, həmçinin insan orqanizminin fəaliyyəti, iş rejimi və şəraiti onun inkişafı prosesində meydana çıxan problemlərlə əlaqədar ürək-damar, qarın yatalağı, viruslu hepatit, xərçəng və s. xəstəliklər yaranır.

Azərbaycanda insan ölümünün səbəbləri arasında onkoloji xəstəliklər ikinci yeri tutur. Müasir dünyada xərçəng xəstəliyi təkcə səhiyyənin yox, həm də sosial, iqtisadi, ekoloji sahələrin probleimidir. Bu

xəstəlik bütün yaş qrupları, sosial-iqtisadi qruplar arasında, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yayılır. Elmi təhlillər onu göstərir ki, düzgün və ümumi profilaktik strategiya qurulan halda xərcəng xəstəliyinin çox yayılmış növünün üçdə bir hissəsinin qarşısını almaq mümkündür. Əhali arasında onkoloji xəstəliklərin yaranma səbəblərinin aradan qaldırılması, ilkin diaqnostika, xəstəliyin düzgün profilaktikası və müalicəsi bu sahədə çalışan mütəxəssislərin diqqət mərkəzindədir. Mütəxəssislər xəstəliyin qarşısını almaq üçün onun erkən aşkar edilməsi istiqamətində səylər göstərir və müalicəsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Onların fikrinə görə xəstəliyin müalicəsində dörd istiqamət əsas rol oynayır - sağlam həyat tərzinin seçilməsi, xəstəliyin erkən aşkar olunması, hər bir xəstənin müasir müalicə üsulları ilə təmin edilməsi və ümumi həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

Yer kürəsində hər il 500 min insan bu xəstəliyə tutulur. Çox hallarda diaqnoz xəstəliyin yalnız son mərhələlərində qoyulur və insanların həyatını xilas etmək olmur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına görə, yaxın 20 ildə bu xəstəlikdən əziyyət çəkən insanların sayının 50 faizdən çox artacağı gözlənilir. Məhz buna görə onkoloji xəstəliklər bütün bəşəriyyət üçün ən aktual problemlərdən biri olaraq qalır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Ekocoğrafi mühitin onkoloji xəstəliklərin yaranması və yayılmasına təsiri”**nə həsr edilmişdir.

Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində qarşıda duran ən mühüm vəzifə təbiətdən və onun sərvətlərindən səmərəli istifadə olunmasıdır. «Əhali – iqtisadiyyat - təbiət» sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin genişləndiyi bir dövrdə sənaye sahələrinin sürətli inkişafı, əhalinin sayının və avtonəqliyyat vasitələrinin sayının artması, urbanizasiya səviyyəsinin yüksəlməsi, kənd təsərrufatının intensiv inkişafı və kimyalaşdırılması kimi proseslər təbii resursların intensiv istismarına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə təbii mühitin ekoloji tarazlığı pozulmuş, biki və heyvanat aləminin növ tərkibinin azalması təhlükəsi yaranmış, torpaq, hava və su təbəqələri ciddi çirklənməyə məruz qalmışdır. İnsanın təsərrufat fəaliyyəti planetimizin əksər regionunda ətraf mühitin həddən artıq çirklənməsinə gətirib çıxarmışdır, belə vəziyyət bütün canlı aləmin mövcudluğu və insanların sağlamlığı üçün böyük təhlükə yaradır.

Atmosfer təbii və antropogen çirklənmə mənbələrinə malikdir. Təbii çirklənmə mənbələrinə vulkan püskürmələri, dağ süxurlarının

fiziki aşınması, külək burulğanları, meşə yanğınları və s. aiddir. Atmosferi çirkləndirən mənbələrin aradan qaldırılması, bu sahədə profilaktik tədbirlərin görülməsi vacib vəzifə kimi qarşıda durur, çirкли hava təhlükəsi ölkələrin əksəriyyətində insanlar üçün təhlükə mənbəyidir. Havanın çirklənməsi xərçəng xəstəyiliyinin yaranmasının əsas səbəblərindən biridir. Sənaye obyektlərinin şəhərlərdən kənarda salınması, zərərli tullantıların atmosfərə az atılması, yaşıllıqların salınması, istehsal müəssisələrində xüsusi qoruyucu vasitələrdən istifadə olunması tələb olunur. Antropogen təsirlərin nəticəsində atmosferin çirklənməsi bilavasitə onkoloji xəstəliklərin müxtəlif növlərinin, xüsusilə ağciyər xərçənginin yaranmasına səbəb olur.

Hidrosfer təbəqəsinə daxil olan mənbələrdən götürülən sular əhalinin sağlamlığına ciddi təsir göstərir. Su mənbələri ərazilər üzrə qeyri-bərabər paylanır, onlardan istifadə edilməsi, çirklənməsi müxtəlif səviyyədə baş verir. Su mənbələrinin çirklənməsi digər təbəqələr olan litosfer, torpaq və bitki örtüyünə vəziyyəti ciddi təsir göstərir. Onlar birlikdə insanların sağlamlığı üçün bəzən təhlükə mənbəyinə çevrilir.

İçməli su ilə insanın orqanizminə bir çox yoluxucu və parazitər xəstəliklərin törədiciləri daxil ola bilər. Bunlara vəba, qarın yatalağı, salmonellez, dizenteriya, amebiaz, tulyaremiya, leptospiroz, viruslu hepatit, poliomielit, xərçəng və digər xəstəliklər aiddir. Bu xəstəliklər içməli suyun kanalizasiya və çirkab suları ilə çirklənməsilə bağlıdır. Həmin xəstəliklər daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə və kənd yerlərində rast gəlinir. Şəhərlərdə isə onların daha da güclənməsi adətən su xətlərinin zədələnməsi, içməli suyun saxlanması və verilməsi qaydaları pozulduğu zaman baş verir. Bu xəstəlik qruplarının əksəriyyəti təbii ocaqları olan xəstəliklərdir və onların arealı müəyyən landşaft tipi ilə bağlıdır, digərlərinin ocaqları isti ölkələrdə yerləşir (klassik vəba, şistosomoz, drakunkulyez). İçməli suyun düzgün emalı, şəxsi və ictimai gigiyena qaydalarına riayət edilməsi ilə bu xəstəliklərin profilaktikasını asanlıqla həll etmək olar.

Respublika ərazisində də çayların, göllərin və məişətdə istifadə olunan suların çirklənməsi xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Ən çox yayılmış çirkləndirici maddələrdən sulfatları, xloridləri, azot ammoniumu, ümumi azotu, nitratı, fosforu, neft məhsullarını, fenolu, asan oksidləşən üzvi maddələri, dəmiri, mis, sink birləşmələrini, sintetik səthi-aktiv maddələri, spesifik üzvi maddələri (liqnin, liqnosulfonat, metilmerkaptan, anilin, xlor, üzvi pestisidlər) göstərmək olar. Tullantı və

çirkab sularından başqa su obyektlərinin çirklənməsində atmosfer yağıntılarının da rolu böyükdür.

İnsan sağlamlığına təsir edən amillərdən biri də kənd təsərrüfatının mühüm sahəsi olan bitkiçilikdə gübrələrdən və mineral maddələrdən geniş istifadə olunmasıdır. Torpaqların yüksək məhsuldarlığı üçün müxtəlif aqrotexniki qaydalardan istifadə edilir. Bu zaman mineral gübrələrdən istifadə üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda torpaqların məhsuldarlığını artırmaq üçün mineral gübrələrdən istifadə olunur. Bu gübrələrdən həddindən artıq istifadə olunması kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə ciddi təsir göstərir. Bu da insan orqanizmi üçün zərərli hallar yaradır.

Kimyəvi dərman və mineral gübrələrin zəhərlənmə kimi qısamüddətli təsiri ilə yanaşı, onkoloji xəstəliklər yaranan, genetik dəyişməyə səbəb olan, teratogen (ana bətnində uşağın anormallığına səbəb olan) və allergik təsiri də müşahidə olunmaqdadır. Aparılan araşdırmalar sənaye ölkələrindəki əkinçilərin rahat həyat şərtlərinin olmasına baxmayaraq, bəzi onkoloji xəstəliklərin növlərinə tutulmaq hallarının da yüksək olduğunu göstərmişdir.

Respublikanın torpaqlarında biogeokimyəvi cəhətdən fəal elementlərin miqrasiyası və konsentrasiyasının, ağır metalların toplanma dərəcəsinin təhlili göstərir ki, torpaq-bitki sisteminin ekoloji-geokimyəvi, tibbi-ekoloji xüsusiyyətləri insanlarda onkoloji xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

Qida maddələrinin keyfiyyət göstəricilərinin onkoloji xəstəliklərə təsiri çox böyükdür. Çünki ətraf mühitin çirklənməsi qida məhsullarının keyfiyyətini aşağı salır. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində geni dəyişdirilmiş məhsullardan istifadə olunur. Azərbaycanda da həmin məhsulların istehlakı böyük həcmdədir. Bu məhsulların tərkibində vitaminlər zəif olduğu üçün, insan orqanizmində immunitet də zəifləyir, xərçəng xəstəliyinin yaranmasına şərait yaranır. Son illərdə Azərbaycanda qidalanma ilə bağlı problemə diqqətin artırılmasına baxmayaraq vəziyyət tam yaxşılaşmır.

Bütün bədxassəli işlərin təxminən üçdə biri qidalanma amili ilə əlaqədardır. Qida borusu, mədə, bağırsaqlar, qaraciyər, mədəaltı vəzinin xərçənginin əmələ gəlməsində qidalanma amilinin birbaşa rolu vardır. Qidanın tərkibində 700-dən çox birləşmə, o cümlədən 200-ə qədər polisiklik, aromatik karbohidrogenlər, nitrozaminlər, pestisidlər və digər birləşmələr olur. Bunlar qidaya ətraf mühitdən düşür, qidanın saxlanması

və kulinar işlənməsi prosesində əmələ gəlir. Bu dəhşətli xəstəlikdən qorunmada qidalanma və düzgün rejimli həyat tərzı əsas amıl sayılır. Dünya Xərçəng Fondu gündəlik pəhrizə tərəvəz, meyvə və emal olunmamış dənli bitkilərdən hazırlanmış yeməkləri daxil etməyi, alkoqol və ət məhsullarının qəbulunu isə azaltmağı, emal olunmuş ət yeməklərini isə pəhrizdən tamamilə çıxarmağı məsləhət görür. İnsanlar sağlam həyat tərzı seçməklə xərçəng riskini azalda bilərlər, lakin hökumət və cəmiyyət də sağlam həyat şəraitinin yaradılması üçün məsuliyyət daşıyırlar.

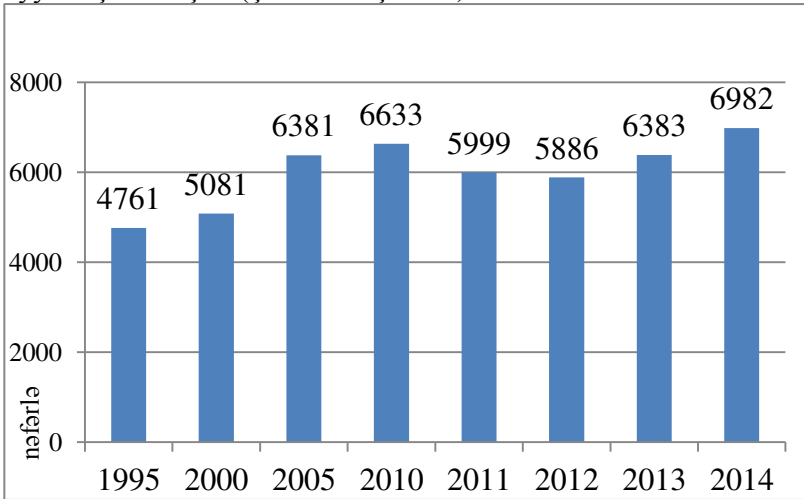
Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Azərbaycan Respublikasında onkoloji xəstəliklərin yayılmasının regional fərqləri”**nə həsr edilmişdir. Sosial-iqtisadi həyatın əsas sahələrindən olan əhalinin sağlamlığının qorunması mühüm amildir.

Ümumilikdə onkoloji xəstəliklərin yaranmasının səbəbi ərtaf mühitin əlverişsiz olmasıdır. Suyun, havanın çirklənməsi, yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin yaxınlığında yaşamaq da belə amillər sırasındadır. Hazırda respublikada infrastruktur şəbəkəsinin genişlənməsi, aparılan tikintilərin və avtomobillərin sayının artması, bir tərəfdən də məhv edilən yaşıllıqlar ekoloji mühitə mənfi təsir edir. Düzgün qidalanmamaq, qeyri-sağlam həyat tərzı orqanizmdə immunitetin aşağı düşməsinə təsir göstərir. Onkoloji xəstəliklər də çox vaxt immunoloji sistemin pozulmasından yaranır.

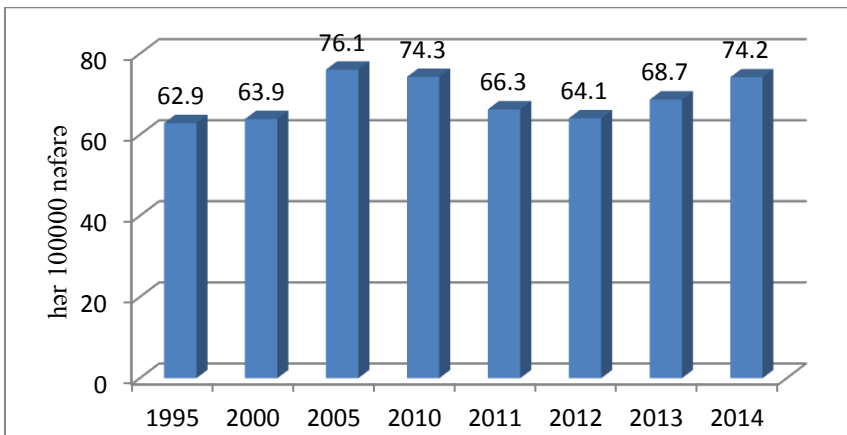
Azərbaycanda onkoloji xəstələrin sayı son illərdə artmaqla yanaşı, həm də onların yaşı aşağı düşür. 2016-cı ilin sentyabr ayı üçün ölkəmizdə artıq 13 yaşadək uşaqlar arasında bədxassəli şiş xəstəliyinə tutulma diaqnozunun qoyulması halları artıb. Təkcə 2015-ci ildə xərçəng diaqnozu qoyulan 10183 nəfərin 113-ü 13 yaşadək uşaqlar olmuşdur. Əgər əvvəllər gənclərin arasında bu xəstəliyin dinamikası narahatlıq doğururdusa, uşaqlarda da artıq bu xəstəliyin aşkarlanması həyəcan signalı deməkdir. Onkoloji xəstəliklərin artması və xəstələrin cavanlaşmasına regionlarda daha çox rast gəlinir. Xəstəlik əsasən uşaqlarda tənəffüs yollarında, qadınlarda mədədə və süd vəzisi orqanlarında, kişilərdə mədə və ağciyərdə aşkar edilir.

Onkoloji xəstəliklərin diaqnozunun bir çox insanlarda qorxu yaratmasına baxmayaraq onun vaxtında müayinə olunması əsas şərtidir. Ölkəmizdə son dövrlərdə bu xəstəlikdən dünyasını dəyişənlərin sayı artıb. Aparılan təhlillər nəticəsində son dövrlərdə ölkədə onkoloji xəstəliklərə tutulanların sayının artması və onların cavanlaşması,

xəstəliyin şəhər və kənd əhalisi arasında böyük fərqə malik olması müəyyənləşdirilmişdir (Şəkil 1 və Şəkil 2).

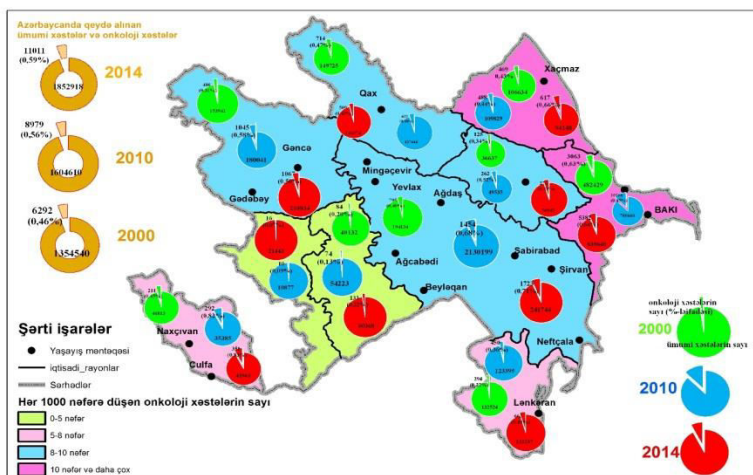

Şəkil 1. Şəhər və kənd yerləri üzrə yeni törəmələrdən ölənlərin sayının dinamikası, nəfərlə

Şəkil 2. Əhalinin hər 100000 nəfərinə yeni törəmələrdən ölənlərin sayının dəyişmə tendensiyası

Respublikanın iqtisadi rayonları üzrə xəstələrin sayı və onların iqtisadi rayonlar üzrə yayılması ekocografi mühitlə əlaqədar olaraq fərqlidir (Xəritə 1). Abşeron iqtisadi rayonunda neftçixarma, ətraf mühitin çirklənməsi, radiasiyanın çox olması, kimyəvi maddələr istehsal edən zavodların təsiri ilə əlaqədar bədxassəli işlə xəstələnən insanların sayı çoxdur.

Xəritə 1. Azərbaycanda qeydə alınan xəstələr və onkoloji xəstələrin iqtisadi rayonlar üzrə paylanması

Naxçıvan iqtisadi rayonunda düz günəş radiasiyasının bolluğu dəri xərçənginin, həm də çıxarılan faydalı qazıntıların təsiri xəstəliyin digər formalarının yaranmasına səbəb olur. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda dag-mədən sənayesinin inkişafı, faydalı qazıntıların emalı, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda yerləşən Balakən Filizçay yatağının, mineral suların tərkibi, Qəbələ RLS-in təsiri ilə insanların bu xəstəliyə tutulmasına səbəb olur. Aranda neft sənayesi inkişafı, tikinti materialları istehsalı, içməli suyun tərkibinin təmiz olmaması, pambıqçılıq inkişafı üçün torpağa verilən gübrələrin təsiri xərçəng xəstəliyini yaradır. Lənkəran-Astarada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı zamanı, xüsusilə tərəvəzin becərilməsi zamanı torpağa verilən gübrələrin təsiri, mineral sularda rodon qazının daha çox olması onkoloji xəstələrin sayının artmasına gətirib çıxarır (Xəritə 2).

Xəritə 2. Azərbaycan Respublikasında onkoloji xəstəliklərin inzibati rayonlar üzrə yayılması

Daglıq Şirvanda bitiumun, Qəbələ RLS-in təsiri bilavasitə onkoloji xəstəliklərin əsas mənbəyidir. Quba-Xaçmazda mineral suların tərkibində rodon qazının təsiri, faydalı qazıntıların, xüsusilə Siyəzəndə neftin çıxarılması xəstəliklərə səbəb olur.

Abşeron yarımadasında ən çox **neftlə** çirkləndirilmiş ərazilərə Balaxanı, Sabunçu, Ramana, Zabrat, Lökbatan, Qaradag və Səngəçal aiddir. Nisbətən təmiz və az çirkləndirilmiş ərazilər kimi Süngürdağ, Dübəndi, Zirə və Qobustanı göstərmək olar. Çirkləndirilməmiş, şərti təmiz ərazilərə Hacı Zeynalabdin, Yeni Yaşma, Şurabad, Xırdalan, Bayanata (Güzdək), Şıxlar və Fatmayı sahələri aiddir. Neftlə çirklənmiş ərazilərdə, xüsusən daha çox çirklənməyə məruz qalmış Balaxanı, Sabunçu, Ramana sahələrində biogeokimyəvi cəhətdən fəal elementlərin miqrasiyası baş verir. Ərazidə formalaşan yarımşəhra və quru çöl landşaft tiplərinin ekoloji-geokimyəvi xüsusiyyətləri aşkar edilmiş, onların əhalinin sağlamlığına təsiri öyrənilmişdir (Cədvəl və Xəritə 3).

Bakı şəhərinin inzibati rayonlarında onkoloji xəstələrin sayı

Bakı şəhərinin inzibati rayonlarında onkoloji xəstələrin sayı

Cədvəl

Bakı şəhərinin inzibati rayonları										
Onkoloji xəstələr (yeni törəmələr), nəfər						Əhalinin hər 10000 nəfərinə görə				
Sıra Nö.İ	Rayonlar	2007	%	2010	%	2013	%	2007	2010	2013
1.	Bineqedi	394	13,10	342	11,0	370	9,68	17,7	14,1	14,6
2.	Xəzər	179	5,95	172	5,55	202	5,28	14,4	10,1	12,7
3.	Xətai	329	10,94	419	13,5	484	12,61	14,1	16,8	18,3
4.	Qaradağ	112	3,72	135	4,36	295	7,73	10,8	12,3	25,5
5.	Nərimanov	164	5,41	187	6,04	265	6,93	10,5	11,4	15,5
6.	Nəsimi	191	6,35	152	4,91	174	4,55	9,4	7,2	8
7.	Nizami	455	14,8	519	16,7	677	17,7	26,5	28,7	35,6
8.	Sabunçu	282	9,38	324	10,4	454	11,8	14,1	14,5	19,5
9.	Səbail	201	6,68	193	6,23	248	6,49	25	21	26
10.	Suraxanı	217	7,21	289	9,33	224	5,86	12,1	14,5	10,7
11.	Yasamal	482	17,23	363	11,7	394	10,3	20,9	15,5	16,3
12.	Prallahı					32	0,83			17,5
13.	Cəmi	3006	100	3095	100	3819	100			

Xəritə 3. Bakı şəhərində əhali arasında qeydə alınan onkoloji xəstələrin sayı

Abşeron yarımadasında neftlə çirklənmiş landşaftlarında kükürd, xlor, gümüş, indium, qurğuşun, molibden, qalay və s. elementlərin izafi olduğu müsbət anomaliyalarla yanaşı, xrom, barium, titan, manqan kimi mikroelementlərin çatışmadığı mənfi geokimyəvi anomaliyalar da mövcuddur. Müasir dövrdə Abşeronda sənayenin sürətlə inkişafı, infrastrukturun genişlənməsi və insanın fəaliyyət göstərdiyi sahələrə çoxlu miqdarda kimyəvi elementlərin daxil olması ilə əlaqədar ətraf mühitin ağır metallarla çirklənməsi güclənmişdir. Belə çirklənmələr kəskin ekoloji problemə çevrilmiş, onkoloji xəstəliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ölkədə vaxtaşırı onkoloji xəstəliklərə gətirib çıxaran səbəblər barədə əhəlinin məlumatlandırılması, maarifləndirmə işləri aparılması, kütləvi informasiya vasitələrinin bu işin təşkilində daha aktiv iştirak etməsi, xərçəng xəstəliyi barədə əhaliyə geniş məlumat verilməsi lazımdır. Ekoloji zərərli amillərdən (şüalanma və s.) uzaq olmaq, qidalanmaya diqqət etmək, rasiona pamiqor, kələm, meyvə və giləmeyvələr, soğan, paxlalılar daha çox qəbul etmək, bitki yağlarına

üstünlük vermək, eləcə də çəkiyə diqqət vermək, spirtli içki və nikotindən istifadə etməmək xərçəngin yaranmasını azaldır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqatların əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Azərbaycan Respublikasında ekocoğrafi mühitin və ekoloji gərginliyin onkoloji xəstəliklərin yayılmasına təsiri böyükdür. Mövcud tibbi-ekoloji şərait insanlarda onkoloji xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Müəyyən olunmuşdur ki, Abşeronda süd vəzisi, Naxçıvanda dəri, Lənkəranda mədə, Aranda ağciyər xərçəngi ilə xəstələnən xəstələrin sayı daha çoxdur. Azərbaycanda onkoloji xəstəliklərin lokalizasiyalarına görə 29%-i mədə xərçəngi, 29%-i ağciyər xərçəngi, 42%-i süd vəzisi xərçənginin payına düşür.

2. Tədqiqat zamanı tibbi-coğrafi şəraitdən asılı olaraq onkoloji xəstəliklərin yayılmasının müqayisəsi aparılmış, şəhər və kənd əhalisi arasında fərqli xüsusiyyətlərin səbəbləri öyrənilmişdir. Şəhərlərdə sənaye obyektlərinin cəmlənməsi, avtomobillərin sayının həddən çox olması ətraf mühitin çirklənsənə səbəb olur. Bu isə onkoloji xəstələrin sayının artmasına gətirib çıxarır.

3. Respublika ərazisində onkoloji xəstəliklərin yayılmasına zərərli mikroelementlərin (Zn, Cu, Ag, Pb, V, B, Mo, Hg, Sr) təsiri müəyyən edilmişdir. Landşaft qurşaqları üzrə onkoloji xəstəliklərin yayılmasının areallar üzrə zərərli mikroelementlərin təsirinin nə dərəcədə yayılmasının xəritəsi tərtib edilmişdir.

4. Onkoloji xəstəliklərin yaranmasında ekoloji gərginliyin, qida məhsullarının tərkibinin keyfiyyətsiz olmasını, geni dəyişdirilmiş qidaların və s. proseslərin rolunu əsas tutaraq ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün görülən tədbirlərin genişləndirilməsi, səmərəli qidalanmanın təbliğ olunması və qida rasionunun tərkibinə onkoloji xəstəliklərin əmələ gəlməsinin qarşısını alan maddələr daxil edilməsi vacibdir.

5. Onkoloji xəstələrin müalicəsi, onların dərman preparatları ilə təmin olunması, ilkin tibbi yardım göstərilməsi, xüsusilə qadınların ildə bir dəfə pulsuz müayinədən keçirilməsi üçün regionlarda onkoloji müalicə mərkəzlərinin təşkili, onların ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi zəruri tədbirlərə aiddir.

Dissertasiya üzrə aşağıdakı məqalələr çap olunmuşdur:

1. Rzayeva S.İ. Ekocoğrafi mühit və onkoloji xəstəliklər. Akademik H.Ə.Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Ekologiya: təbiət və cəmiyyət problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 08-09 noyabr 2007, s. 70-71.

2. Rzayeva S.İ. Azərbaycanda ekoloji şəraitin formalaşmasına təsir edən təbii və antropogen amillər. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Görkəmli alim və ictimai xadim, akademik Həsən Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Akademik Həsən Əliyev və Azərbaycanda ekologiya elmi” mövzusunda elmi-praktik konfrans. Çapaşoğlu, 2007, s.144-146.

3. Rzayeva S.İ. Ətraf mühitin keyfiyyət göstəricilərinin insan sağlamlığında rolu. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti BDU filialinin əsərləri. Bakı, 2008, s. 245-251.

4. Rzayeva S.İ. Landşaft komponentlərinin keyfiyyətinin insan sağlamlığına təsiri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. XIII cild. Bakı, 2008, səh.204-208.

5. Rzayeva S.İ. Xəzər dənizinin ekoloji problemləri və onun Azərbaycan iqtisadiyyatında yeri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti BDU filialinin əsərləri. II cild. Bakı, 2009, s. 529-534.

6. Rzayeva S. İ. Xəzər dənizinin müasir ekoloji vəziyyətinin yaranmasına təsir edən amillər. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin Əsərləri. XV cild. Bakı, 2010, s. 193-195.

7. Rzayeva S.İ. Şəhərlərdə insan səhhətinə təsir göstərən mühit amillərinin təsnifatı. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti BDU filialinin əsərləri. Bakı, 2012, s. 555-561.

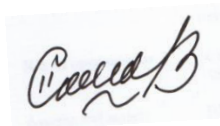
8. Rzayeva S.İ. Bakı və Sumqayıt şəhərlərində atmosfer havasının müasir ekoloji vəziyyəti və onun əhalinin sağlamlığına təsiri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin Əsərləri. XVII cild. Bakı, 2012, s. 512-516.

9. Rzayeva S.İ. Respublikamızda onkoloji xəstəliklərin yayılma coğrafiyası. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti BDU filialı. Bakı, 2013, s. 439-444.

10. Рзаева С.И. Медико-географическая оценка распространения онкологических заболеваний в Азербайджанской Республике. Актуальные проблемы Гуманитарных и Естественных наук.

Журнал научных публикаций №12 (декабрь), часть II . Москва, 2014, с.332-336.

11. Rzayeva S.İ. Abşeron yarımadasında onkoloji xəstəliklərin öyrənilməsinin tibbi-coğrafi problemləri. Coğrafiya və təbii resurslar, Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, № 2, Bakı - 2015. səh. 107-111.

A handwritten signature in black ink, appearing to read "S.İ. Rzayeva". The signature is written in a cursive style with a large, stylized initial "S".

Влияние экогеографической среды на распространение онкологических заболеваний в Азербайджанской Республике

Резюме

Диссертационная работа состоит из введения, 3-х глав, заключения и рекомендаций. В диссертации исследуется природное и антропогенное влияние на распространение онкологических заболеваний на территории Азербайджанской Республики, с изучением их количественных и качественных показателей.

Цель диссертации – изучение влияния экогеографических условий на распространение онкозаболеваний в различных регионах республики. Здесь проанализированы основные направления защиты здоровья и продления средней продолжительности и повышения уровня жизни населения, что является одним из способов обеспечения устойчивого развития Азербайджанской Республики.

В первой главе диссертационной работы исследовались развитие отдельных областей медицины страны и территориальная организация объектов здравоохранения и здоровья населения. В этом направлении изучалась комплексная оценка болезней, в том числе выявлено, что зарождение и распространение онкологических заболеваний во многом является результатом влияния экогеографической среды.

Во второй главе исследовательской работы анализируется взаимосвязь экогеографической среды со здоровьем населения, а также связь возникновения и распространения онкологических заболеваний с географическими условиями территории Азербайджана.

В третьей главе данной диссертации исследуется влияние роли промышленности, сельского хозяйства и качества пищевых продуктов в появлении раковых болезней.

В четвертой главе диссертационной работы исследуются связи онкологических заболеваний с экогеографической средой по различным территориям возникновения и распространения этих болезней в эконом-географических районах республики и проведено их районирование.

Содержание диссертации отражено в 11-ти опубликованных статьях.

**The impact of ecogeographical conditions on the spread of
oncological diseases in Azerbaijan Republic**

Summary

The dissertation consists of the introduction part, four chapters, conclusions and recommendations.

The research work explores the natural and anthropogenic impact of oncological diseases on the spread in the territory of Azerbaijan Republic as well as relevant quantitative and qualitative indicators.

The aim of the dissertation is to study the ways of collection, analysis and generalization of statistical data on the spread and distribution of oncological diseases in country's different regions. The main priorities of provision of sustainable development of the Republic of Azerbaijan, the elevation of standard of living, the extension of average life expectancy and the protection of health are analyzed in this work.

The first chapter of the dissertation deals with the certain areas of the medical science in the country, the territorial organization of healthcare facilities and the conduction of researches on health. Comprehensive assessment of diseases during the implementation of related measurements, as well as the urgency of study of influential role of ecogeographical environment in the origination and spread of oncological deceases are indicated in the work.

In the second chapter, the relationship of ecogeographical environment and the health of the population of Azerbaijan, as well as the dependency of occurrence and spread of oncological deceases on geographical position are analysed.

In the third chapter of the dissertation, the role of economic areas in emergence and spread of new derivatives of deceases is studied. Here the role of industry and agriculture, as well as the role of the quality of nutrients in the appearance of cancer diseases is investigated.

The fourth chapter as a key part of this dissertation is devoted to study of emergence and spread of oncological deceases by different localizations in the economic-geographical regions of the country as well as the variety of this process depending on ecogeographical conditions.

The content of the dissertation is reflected in the 11 published articles.

AMEA-nın mətbəəsində çap olunub
Tiraj-100

На правах рукописи

РЗАЕВА СОЛМАЗ ИСАГ кызы

**ВЛИЯНИЕ ЭКОГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЫ НА
РАСПРОСТРАНЕНИЕ ОНКОЛОГИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Специальность: 5401.01- Экономическая география

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по географии

БАКУ - 2016